

UREĐENJE MARMONTOVA PERIVOJA U SPLITU ZA VRIJEME ANTONIJA BAJAMONTIJA

U drugoj polovici 19. stoljeća Dalmacija je bila poprište žestokih sukoba autonomaša i narodnjaka. Upravo u tom razdoblju funkciju gradonačelnika Splita obnašao je Antonio Bajamonti, vođa autonomnaške stranke. Bajamonti je ambicioznim graditeljskim pothvatima Split htio uzdići na razinu razvijenog europskog grada. Ovaj rad je usmjeren na gradnje koje su ostvarene na Marmontovom perivoju, terenu kojeg je u prvoj polovici 19. stoljeća namjeravao urediti francuski general Auguste Marmont. Kako bi se istakala povezanost Dalmacije s talijanskom kulturom za projekte na Marmontovom perivoju bili su angažirani talijanski arhitekti i umjetnici. Nakon pobjede narodnjaka na lokalnim izborima 1882. godine Bajamontijeve zasluge za grad Split počele su se sustavno osporavati. Bajamontijevim graditeljskim ostvarenjimasu od tog vremena, a posebno za vrijeme talijanske okupacije Dalmacije, pripisane pogrešne političke konotacije, a time pogrešan sud o umjetničkoj vrijednosti. Iz navedenih razloga ta vrijedna umjetnička postignuća druge polovice 19. stoljeća ostala su zanemarena sve do danas.

Ključne riječi: autonomistička stranka; urbanizacija Splita; palača Bajamonti-Dešković; Teatro Bajamonti; Prokurative; Bajamontuša

1. UVOD

Proces je nacionalne integracije u Hrvatskoj kroz 19. stoljeće, kao i u ostatku Europe, bio refleks na događaje vezane uz Francusku revoluciju. Preporod je u Hrvatskoj bio u zamahu od 1835. do 1848. godine kada ga je ugušio Bachov apsolutizam. Međutim, situacija je u Dalmaciji bila nešto drugačija s obzirom na to da je ona od ostatka Hrvatske stoljećima bila odvojena povijesno-političkom situacijom i slabom prometnom povezanošću. Narodnjaštvo se ondje počelo javljati tek oko 1860. godine, usporedno s pojavom autonomističkoga pokreta koji je bio odraz talijanskog *Risorgimentas* s kojim su bili upoznati dalmatinski studenti koji su se obrazovali u Padovi.¹

Glavna je odrednica autonomnaške stranke bila zagovaranje autonomije Dalmacije i snažno opiranje mogućnosti sjedinjenja s ostatkom Hrvatske. Autonomaši su vjerovali da, u povijesno-

¹ D. KEČKEMET 2007: 11., 13.

političkome pogledu, Dalmacija nema ništa zajedničko s Bansom Hrvatskom, što je uočljivo u podrugljivome nazivu koji su imali za taj dio stanovništva, „oni preko Velebita“.² Međutim, važno je naglasiti kako stranka nije bila homogena već je njome, ali i širim građanstvom Dalmacije 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća, vladala ideja slavodalmatizma. Slavodalmatizam je imao nekoliko bitnih odrednica, a odnosile su se na očuvanje dalmatinske etničke posebnosti koja se temeljila na slavenskim korijenima, isticanje utjecaja talijanske kulture i jezika te negacija hrvatske etničke svijesti na području Dalmacije. Upravo se u poznatoj krilatici Antonija Bajamontija, „*Slavi anche domani, Croati giammai*“ („Slaveni već sutra, Hrvati nikada“), može najbolje iščitati ideja slavodalmatizma.³

Vrijeme je Bajamontijeva prethodnika, Šimuna Michieli-Vitturija, bilo obilježeno Bachovim apsolutizmom u kojem su bile zabranjene političke stranke, a time onemogućeni i svi politički sukobi.⁴ Za razliku od tog perioda, Bajamontijeva je vlast u Splitu bila poprište brojnih političkih sukoba između autonomaša, na čelu s Bajamontijem, i narodnjaka, na čelu s Gajom Bulatom. Bajamonti je za vrijeme svoga mandata bio iznimno popularan među pukom, što je bilo potpomognuto činjenicom da je programom urbanizacije htio Split uzdići na razinu modernoga europskog grada. Sedamdesetih godina 19. stoljeća, njegova je popularnost počela opadati zbog stalnih sukoba unutar stranke i sve veće popularnosti narodnjaka koji su se posvetili osvještavanju puka koji je živio u splitskim predgrađima. Na lokalnim je izborima u Splitu, 1882. godine, pobijedila narodnjačka stranka koja je za vrijeme vlasti imala cilj osporiti Bajamontijeve zasluge zbog čega je on dugo vremena bio zaboravljen u splitskoj povijesti.⁵

Pristranim tumačenjem političkih događaja u Dalmaciji druge polovice 19. stoljeća, Antonio Bajamonti i njegove zasluge za razvoj Splita dugo su vremena bile osporavane i zaboravljene. Nakon poraza na izborima, Bajamonti je zagovarao splitske autonomaše da se izjašnjavaju kao Talijani te da na taj način, kao nacionalna manjina, žive u Dalmaciji, a time ga se počelo dovoditi u vezu s iredentizmom. Nemar se za zasluge istaknutoga splitskog gradonačelnika može uočiti u brojnim postupcima splitskih vlasti i puka. Jedan je od primjera i sama činjenica da mu nakon smrti nije bio podignut spomenik na Sustipanskome groblju. Nemar je vidljiv i iz podatka kako su njegovi ostaci trebali završiti u masovnoj grobnici kada se groblje premještalo na današnju lokaciju Lovrinac. Na intervenciju Duška Kečkemeta, Bajamontijevi ostaci su dostojno preneseni na Lovrinac i pokopani u zajedničku spomeničku grobnicu splitskih gradonačelnika.⁶

Veliki je iskorak u rasvjetljavanju političke situacije u Dalmaciji, odnosno shvaćanju djelovanja autonomaša, napravio Josip Vrandečić u svojoj knjizi *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Važno je istaknuti i Duška Kečkemeta koji je jedna od najzaslužnijih osoba u dokazivanju važnosti Antonija Bajamontija za grad Split te je jedan od rijetkih koji je radio na očuvanju spomenika koji se vezuju uz Bajamontija. Od zaslužnijih autora, istaknut će se Slavko Muljačić i Stanko Piplović koji su svojim radovima Bajamontijeve spomenike pokušali oduzeti zaboravu. Također, Grga Novak, u svojim knjigama *Povijest Splita*, nije izostavio naglasiti važnost Bajamontijevih nastojanja da planom urbanizacije unaprijedi grad. U novije vrijeme počinje rasti interes za ostavštinom jednoga od najzaslužnijih splitskih gradonačelnika, a često

2 D. KEČKEMET 2007: 13., 16., 17.

3 A. BRALIĆ 2007: 752.

4 G. NOVAK 1965:181.

5 D. KEČKEMET 2007: 8., 22., 23., 27.

6 D. KEČKEMET 2007: 311., 319., 320.

se povlači pitanje rekonstrukcije Monumentalne česme. Ponovni se interes za ostavštinom 19. stoljeća u Splitu može vidjeti na primjerima restauracija. Jedna je od takvih započeta 2014. godine na jednoj od fontana koje je Bajamonti postavio u znak kraja radova na splitskome vodovodu, a nalazi se na splitskome pazaru.⁷ U tijeku je i restauracija oslika i poda u palači Bajamonti-Dešković.⁸

2. ANTONIO BAJAMONTI

Antonio Bajamonti rođen je 18. rujna 1822. godine u Splitu gdje je djetinjstvo proveo u obiteljskoj kući u današnjoj Alešijevoj ulici unutar južnih bedema Dioklecijanove palače. U vrijeme njegova rođenja, obitelj je već generacijama boravila u Splitu. Također, pretpostavlja se da su Bajamonti plemići, i to podrijetlom iz Španjolske, koji su se, za vrijeme kralja Alfonsa VII. u 12. stoljeću, preselili na Siciliju. Preci su Antonija Bajamontija u Splitu zabilježeni već 1704. godine.⁹

Kao i ostali plemići toga vremena u Dalmaciji, Bajamonti je otišao u Padovu na studij medicine. Upravo je ondje usvojio politički žar jer je boravio unutar sredine u kojoj se počela javljati želja za ujedinjenjem rascjepkane Italije. Po završetku studija, vratio se u Split gdje je ubrzo napustio liječničku praksu, a to je mogao učiniti jer je od tete Elene Cippico naslijedio veliko bogatstvo te se kasnije posvetio političkoj karijeri. Zbog svoga protivljenja bečkom centralizmu, često je bio na meti policijskih premetačina, a nekoliko je puta na kraće vrijeme boravio u zatvoru. Unatoč pobunjeničkoj prošlosti, gradske vlasti su podržale njegovu kandidaturu za gradonačelnika Splita 1860. godine.¹⁰

Antonio Bajamonti je na političkome planu bio iznimno liberalan i demokratičan. Te je vrline mogao naslijediti od svoga strica, također istaknutoga Splitsanina, Julija Bajamontija, a uzor su mu mogli biti i ideali Francuske revolucije. Bio je izniman govornik, tečno se izražavao na talijanskom dok je na hrvatskom, kojim su tada pričali seljaci iz splitskih predgrađa, bio nesiguran. Brojni suvremenici su ga hvalili te su mu se divili, čak i narodnjaci, a puk ga je naprosto obožavao, stoga su ga iz milja zvali „ćaća“. Zanimljiv je i podatak kako on i žena nisu imali djece pa je često znao govoriti kako mu je narod jedino dijete.¹¹

U svojim je govorima Bajamonti često iznosio kako razumije težnje i zahtjeve narodnjaka, ali se jasno protivio pripojenju Dalmacije ostatku Hrvatske. Po njegovom mišljenju, Dalmacija u kulturnom, povijesnom i geografskom kontekstu nije imala ništa zajedničko s Hrvatskom. Dalmatinsku kulturu, koja se izrodila iz antičke tradicije, vidio je kao kulturu demokracije koja je bila u suprotnosti s feudalizmom Hrvatske. Smatrao je da će hrvatski jezik u jednom trenutku prevladati nad tadašnjim općeprihvaćenim talijanskim, ali je isticao kako još nije došlo vrijeme za taj jezik jer je nerazvijen te je rijetko tko mogao njime komunicirati. To Bajamontijevo stajalište potkrepljuju i njegovi pokušaji da govori hrvatskim jezikom kako bi ga razumjeli i pučani. Često je kritizirao nazadnost hrvatskih, odnosno ugarskih zakona, a najveći je problem

7 K. LUJAK, 2015.

8 B. MATULIĆ 2007: 267.

9 D. KEČKEMET 2007: 31.

10 D. KEČKEMET 2007: 38.-40.

11 D. KEČKEMET 2007: 40., 42., 43., 45.

vidio u tome što je vjekovima Dalmacija bila pod dominantnim utjecajem apeninskih gradova dok se Hrvatska nalazila u njemačkom kulturnom krugu.¹²

Zakletvu gradonačelnika Bajamonti je položio 4. siječnja 1860. godine. Split je u to vrijeme bio zapušteni gradić na rubu Austrijskoga Carstva i upravo je Bajamonti u njemu vidio budućnost. Usmjerio se komunalnoj djelatnosti što mu je osiguralo još veće simpatije splitskoga stanovništva. Posebno je značajna činjenica da je sve građevinske pothvate uspio izvesti bez kredita i bez poreznih nameta građanima. Za vrijeme svoga mandata, koji je trajao dvadeset godina, Bajamonti je uveo brojne inovacije u gradske institucije. Jedna od prvih akcija koje je pokrenuo bilo je otvaranje štedionice koja je trebala pomagati najpotrebitijima u gradu. On je uveo potpunu transparentnost u općinsko djelovanje tako da su sva izvješća sa zasjedanja postala javna, a za taj je zadatak zaposlen i prevoditelj koji je sve dokumente s talijanskoga prevodio na hrvatski jezik. Posebno se zalagao na polju obrazovanja širega puka te je poticao otvaranje čitaonica. Velike je napore uložio i u obrazovanje žena.¹³

Splitska Općina bila je 1880. godine raspuštena zbog sukoba narodnjaka i autonomaša, a slično se dogodilo i 1863. kada je Bajamontija nakratko zamijenio narodnjak Franjo Lanza. Kada je odstupio s gradonačelničke dužnosti, narodnjaci su počeli kritizirati Bajamontija zbog njegovih malverzacija koje su bile vezane uz građevinske djelatnosti u Splitu. Te su kritike bile opravdane jer je Bajamonti često, mimo propisa i bez odobrenja vlade, započinjao projekte, a utvrđeni su i propusti vezani uz financiranje tih gradnji. Bajamonti se htio ograditi od tih optužbi, ali je na kraju vodstvo u autonomaškoj stranci prepustio Zdraninu Luigiju Lapenni te se povukao iz političkoga života. Nakon pobjede narodnjaka na izborima 1882. godine, Bajamonti je izdao brošuru u kojoj se žalio na brojne propuste u provođenju izbora, ali na kraju zaključuje „*Uvjeren da sam izvršio sve svoje dužnosti, krajnje savjesno, ja napuštam, neveseo, ali miran, borbu u javnom životu, gdje sam imao nerijetka zadovoljstva, ne malena, ali svakako mnogo više gorčina, razočaranja i očajanja.*“ Ovim je navodom sažeo djelovanje u splitskoj Općini te se oprostio od političke karijere.¹⁴ Kako se i dalje nije slagao s narodnjačkom ideologijom, počeo se izjašnjavati kao Talijan. Njegovo nacionalno izjašnjavanje nije imalo veze s iredentizmom, već je to bio Bajamontijev način da živi unutar tadašnje narodnjačke Dalmacije.¹⁵

Duško Kečkemet napominje kako se Antoniju Bajamontiju u njegovom gradonačelničkom mandatu mogu zamjeriti mnogi postupci, ali isto tako treba shvatiti kako je njegovo djelovanje bilo usmjereno ka dobrobiti Splita. Nakon poraza na izborima, Bajamonti je bio napadan od strane narodnjaka i puka. Nije dobro podnosio moralne i političke udarce te je 1891. godine teško obolio. Umro je 14. siječnja 1891. kada se trebao održati karneval, ali njemu u čast, u gradu je vladao muk. Sprovod je bio održan tri dana nakon, a pogrebna povorka je bila beskonačna, iako se u njoj nije našao niti jedan član splitske Općine. Njegova je udovica morala prodati obiteljski nakit kako bi podignula skromnu grobnicu te je do kraja života živjela u oskudici, a doživjela je i prodaju palače na splitskoj rivi.¹⁶

12 D. KEČKEMET 2007: 54.-56.

13 D. KEČKEMET 2007: 61., 62., 64., 66., 97.

14 D. KEČKEMET 2007: 308.

15 D. KEČKEMET 2007: 55., 279., 293., 298., 307., 311., 312.

16 D. KEČKEMET 2007: 314., 316., 319., 320.

3. REGULACIJSKI PLAN

Na prvoj sjednici javne Općinske skupštine Splita, u vrijeme gradonačelničkoga mandata Antonija Bajamontija, 6. lipnja 1862. godine, iznesena je potreba za stvaranjem regulacijskoga plana gradnje. Bajamonti je tada iznio primjedbu kako se gradnje u Splitu odvijaju stihijski te je imenovao inženjera Francesca Locatijaza izvođenje plana urbanizacije. Njega je nadgledao tadašnji konzervator Vicko Andrić. Locatijev plan je bio usvojen na sjednici održanoj 24. srpnja 1862. godine, no on nije sačuvan jer je zajedno s popratnom dokumentacijom uništen u požaru splitskih općinskih zgrada 11. rujna 1943. godine.¹⁷

Pretpostavlja se da su osnovne smjernice regulacijskoga plana bile osigurati prozračnost uskih splitskih ulica, odnosno poboljšanje higijenskih uvjeta te gradnja novih prometnica, ulica i trgova. Rušenja, koja su bila obuhvaćena regulacijskim planom, odnosila su se na probijanje Dioklecijanovih podruma, čime se ponovno uspostavila veza od Zlatnih vrata do rive, otvorena je Carrarina poljana te su srušene brojne kuće u Getu i Velom Varošu. U tom periodu, arhitekturom je vladao historicizam, kod svjetovnih gradnji se cijenio neorenesansni stil, kod sakralnih zdanja neoromanički, a za komunalne gradnje bio je primjeren neogotički izričaj. Slavko Muljačić pretpostavlja da je planom bila predviđena gradnja zgrade zaklade Martinis-Marchi na križanju današnje Vukovarske i ulice Domovinskog rata. Također, pretpostavlja i gradnju *Teatra Bajamonti*, Prokurativa te uređenje pazara nakon preuzimanja trga ispred dominikanskoga samostana.¹⁸ Zanimljivo je da su se svi projekti odvijali u suglasnosti s Uresnim povjerenstvom koje je bilo imenovano 1854. godine, a koje se bavilo estetskim aspektima novogradnji. O radu povjerenstva se zna iznimno malo jer je i ta dokumentacija izgorjela zajedno s općinskim zgradama koje su, nakon pobjede narodnjaka na izborima, bile smještene u prostore današnje glazbene škole Josipa Hatzea u ulici kralja Tomislava.¹⁹

Jedan se aspekt regulacijskoga plana bavio i planom obnove staroga rimskog vodovoda koji nije bio u funkciji od najezde Avara u 7. stoljeću.²⁰ Split se vremenom sve više širio, a opskrba vodom postala je ozbiljan problem koji se trebao što prije riješiti. Vicko Andrić se od 1845. do 1857. godine, još u vrijeme kada je Šimun Michieli-Vitturi bio gradonačelnik, intenzivno bavio proučavanjem staroga vodovoda. Njegov projekt preuzeo je i dovršio Francesco Locati, a plan je proveden između 1878. i 1880. kada je Općina, uz veliku pomoć gradonačelnika, uspjela osigurati financijska sredstva.²¹

Kako bi povećao prometnu važnost grada, Antonio Bajamonti je htio Split željezničkim vezama povezati s Beogradom te uvesti brodsku liniju prema Pescari što bi bila najkraća prometna linija iz unutrašnjosti prema Rimu. Tu zamisao, uza sve napore, nije uspio izvršiti zbog političkih prepreka jer je bečka vlada podupirala luke u Trstu i Rijeci, a u prilog joj je išlo zamiranje splitske luke.²²

Druga polovica 19. stoljeća je uistinu obilježena procvatom Splita. Taj je procvat vezan uzustrajanost Bajamontija. Postoje još brojni projekti koji su bili zamišljeni i izvedeni u tom periodu. Jedan se projekt odnosio na uvođenje plinske rasvjete u grad. Ipak, ovaj će pregled biti usmjeren na najznačajnije gradnje koje su ostvarene u Splitu za vrijeme njegova gradonačelničkoga mandata, a koncentrirane su na Marmontovom perivoju.

17 S. MULJAČIĆ 2011: 174., 175.

18 S. MULJAČIĆ 2011: 181., 182., 185.

19 S. PIPLOVIĆ 1991: 151.-153.

20 S. MULJAČIĆ 2011: 176.

21 S. MULJAČIĆ 1994: 221., 222.

22 D. KEČKEMET 2007: 97.

4. MARMONTOV PERIVOJ

Do početka je 19. stoljeća Split i dalje bio okružen baroknim zidinama koje su podignute u svrhu obrane od Turaka. Polukružni prsten zidina, koji je obuhvaćao Dioklecijanovu palaču i srednjovjekovna predgrađa, bio je dovršen između 1660. i 1670. godine po sistemu *terrapienata* koji se sastojao od čvrstih bedema i istaknutih bastiona i polubastiona (Sl. 1).²³ Sustavno je rušenje baroknih zidina započeto početkom 19. stoljeća, za vrijeme kratkotrajne francuske uprave u Dalmaciji, a nastavilo se u kasnijim razdobljima. Značajnu je ulogu za urbanizam Splita, u vrijeme francuske uprave, imao francuski general Auguste Marmont koji je obnašao dužnost vojnoga zapovjednika Dalmacije. Marmont, koji je bio upoznat sa suvremenom europskom praksom na polju urbanizma, imao je zamisao otvaranja grada koji je ostao skučen u svojim srednjovjekovnim gabaritima. Na zapadnome dijelu nekadašnjih obrambenih zidina, odnosno na prostoru između Velog Varoša i centra grada, Marmont je odlučio urediti prvi gradski perivoj (Sl. 2).²⁴

Kako bi prikupio potreban novac za projekt uređenja, general je krenuo u prodaju zemljišta koja su bila zaplijenjena za vrijeme ulaska francuskih trupa u Dalmaciju 1807. godine. Zemljišta se nisu toliko brzo prodavala kako je bilo zamišljeno, stoga je Marmont od providura Vicenza Dandola, koji je za vrijeme francuske uprave obnašao funkciju civilnoga upravitelja Dalmacije, uzeo zajam. Zbog daljnjih financijskih problema, radovi na uređenju parka tekli su iznimno sporo.²⁵

Istočno je od Marmontova perivoja, prilikom uređenja, probijena današnja Marmontova ulica koja je bila prva pravocrtna, odnosno široka ulica u Splitu. Ubrzo je postala odrednica za daljnji urbanistički razvoj grada.²⁶ Radovi u parku, koji su započeti 1807. godine, bili su okončani 1811. godine, a u središte je bio postavljen spomenik generalu u kojega je bio ukorporiran stup iz ranokršćanske crkve na Sustipanu. Nemarom gradskih vlasti i građana, park je nakon uređenja počeo propadati, a već u drugoj polovici 19. stoljeća taj je prostor slovio kao zapuštena ledina na kojoj je Bajamonti zamislio i ostvario svoj izvanredan kompleks građevina, današnjih simbola grada Splita.²⁷

Arhitektonska cjelina, koju je zamislio Bajamonti, trebala je odisati mletačkim duhom i stoga su za rad najčešće bili angažirani talijanski slikari, kipari i arhitekti. Cjelinu čine palača Bajamonti-Dešković, Prokurative s nekadašnjim *Teatro Bajamonti*, Monumentalna česma te franjevački samostan koji je za vrijeme Bajamontija dobio istočno pročelje u neorenesansnome stilu (Sl. 3).²⁸

4. 1. PALAČA BAJAMONTI-DEŠKOVIĆ

Prva građevina, kojom je počela Bajamontijeva intervencija u Marmontov perivoj, bila je njegova palača na zapadnome dijelu splitske rive, točnije na predjelu zvanom Šperun. Ta je monumentalna građevina i danas glavna vizualna okosnica u vizuri rive.

Teren, na kojem je izgrađena palača, Općina je 1854. stavila na prodaju kako bi sakupila potreban novac za obnovu vodovoda. Antonio Bajamonti kupio je teren za 8000 forinti spreman da

23 J. MARASOVIĆ 2007: 48.-50.

24 A. ŠVERKO 2016: 93., 94.

25 G. NOVAK 1965: 72., 73.

26 S. MULJAČIĆ 1990: 120.

27 S. PIPLOVIĆ 2015: 246., 247., 248.

28 B. MATULIĆ 2007: 256.

zagušljivu trokatnicu u Alešijevoj ulici zamijeni novim domom. Na tom se mjestu još uvijek nalazio barokni polubastion kojeg je Bajamonti dao srušiti. Gradnju, koja je bila okončana 1858. godine, isplatio je prodajom palače na Canalu Grande u Veneciji koju je u nasljedstvo dobio od tete Elene Cippico. To je bila prva značajna splitska gradska palača u 19. stoljeću.²⁹

Bajamontijeva palača nastala je u stilu renesansnih talijanskih palača. Istočno pročelje je jedino ukrašeno u neorenesansnome stilu dok ostala tri krila zatvaraju unutrašnje dvorište. Ukrašavanje samo reprezentativnoga pročelja (Sl. 4) mletačka je tradicija te je ono podijeljeno na pet horizontalnih i tri vertikalne zone uz pomoć dva bočno i blago istaknuta rizalita. Najdonja je horizontalna zona izvedena u *bugnatu* te je u središnjoj vertikalnoj zoni smješteno pet lučno zaključenih vrata dok su na bočnim istacima izvedene po dvije monofore. U gornjim zonama je smješteno po devet pravokutnih prozora od kojih su oni na zadnjoj etaži najmanji te nemaju balustradu. Prozori u drugoj i četvrtoj vertikalnoj osi imaju zabatne završetke. Izvorno je pročelje bilo ožbukano bijelom žbukom za razliku od današnje crvene. Pročelje je zaključeno frizom i blago istaknutim vijencem ponadkojegasu postavljene četiri skulpture u kojima Kečkemet prepoznaje izraz Luigija Ceccona koji je izradio Monumentalnu česmu. Te skulpture su 2007. godine zamijenjene kopijama.³⁰

Unutar četverokatnice bile su smještene brojne institucije. Na *piano nobile*³¹ nalazio se Bajamontijev reprezentativni stan koji je s dva odvojena stubišta bio podijeljen na javne i privatne prostorije. Stan se sastojao od dvanaest soba i tri salona u kojima se nalazio pozlaćeni namještaj u stilu baroka i rokoka, a za koji se pretpostavlja da je Bajamonti dopremio iz naslijeđene venecijanske palače. Stan je obilovao skupocjenim predmetima, odnosno bistama Dantea, Petrarce i Tassa te mramornom skulpturom rimskoga vojnika. Sve je navedeno danas pohranjeno u Muzeju grada Splita.³²

Najdragocjeniji element Bajamontijevog stana su stropni oslici koje je, u fresko tehnici, izveo Antonio Zuccaro. Oslici su sačuvani u tri salona od ukupno 100 metara kvadratne površine te je njihovim pregledom 2003. godine utvrđeno da su u iznimno lošem stanju. Oslici su izvedeni u stilu akademizma koji je bio cijenjen u provinciji, a po svojoj su veličini i kvaliteti neuobičajeni za Dalmaciju toga vremena, ali odgovaraju važnosti naručitelja. Ikonografski najsloženiji oslik nalazi se unutar medaljona u središtu stropa središnjega salona (Sl.5) gdje je prikazan Zeus s orlom i munjom te Hera sa žezlom i paunom. Ispod vrhovnih božanstava u dinamičnoj kompoziciji, prikazane su muze Klio, Uranija i Geometrija te alegorije glazbe, slikarstva i kiparstva s pripadajućim atributima. Kompoziciju upotpunjuju anđeli s lovorovim vijencima. Na sjevernom i južnom dijelu stropa, u manjim medaljonima, prikazano je šest portreta istaknutih ličnosti antičkih vremena među kojima se mogu prepoznati Homer i Vergilije. Druga dva salona oslikana su motivima rijeka, krajolika, bilja i životinja. Restauracija je oslika Bajamontijeva stana iznimno otežana zbog godina propadanja koje su prouzročene nemarom stanara, a dodatnu zapreku stvara i potreba očuvanja vrijednoga intarziriranog parketa unutar samoga stana. Nove betonske konstrukcije, izvedene od strane stanara gornjih katova, imale su iznimno nepovoljan utjecaj na stanje oslika.³³

29 D. KEČKEMET 2007: 164., 166.

30 D. KEČKEMET 2007: 166., 178.

31 prvi kat palače koji sa svojim raskošnim prostorijama tvori reprezentativan okvir u skladu s društvenim položajem, javnim službama i gospodarskim interesima obitelji (W. MÜLLER, G. VOGEL 2000: 455.)

32 D. KEČKEMET 2007: 167.

33 B. MATULIĆ 2007: 256., 257., 259.

4. 2. TEATRO BAJAMONTI

Druga, i vjerojatno najznačajnija građevina koju je Bajamonti ostvario u Splitu, je kazalište na Marmontovom perivoju. Do toga trenutka, Split od antičkih vremena i teatra u Saloni nije imao pravo kazalište. Predstave su se izvodile na otvorenome, često pred katedralom, sve do izgradnje prve kazališne dvorane na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće koja je bila smještena unutar Komunalne palače na Pjaci. Međutim, kada je palača srušena 1821. godine, Split je ponovno ostao bez stalnoga prostora za izvedbu predstava, a kao supstitucija podizana su razna privremena zdanja. Antonio Bajamonti, još prije nego što je postao gradonačelnik, pokazao je veliku ustrajnost i interes za izgradnju prve zgrade kazališta.³⁴

Na Bajamontijevu je inicijativu, 1851. godine, osnovano Društvo za izgradnju kazališta. Društvo se zalagalo da se zgrada kazališta podigne na tada već zapuštenom Marmontovom perivoju. Taj je predio grada bio u vlasništvu carstva, odnosno carstvo je imalo vlasništvo nad kulama i zidinama koje su se prije Marmonta nalazile na tom prostoru pa se vlasništvo nakon rušenja istih prebacilo na teren perivoja. Općinsko preuzimanje vlasništva nad perivojem teklo je iznimno sporo, točnije do 1857. kada je Općina državi isplatila tisuću forinti i time postala vlasnik zemljišta. Iste godine, zbog stalnih sukoba s Općinom, Društvo za izgradnju kazališta se raspustilo te su na sjednici Općine imenovane tri osobe koje su bile zadužene za daljnji plan izgradnje kazališta. Antonio Bajamonti je na tu odluku uložio molbu u kojoj se sam obvezao za realizaciju izgradnje kazališta. Općina je molbu prihvatila 1859., a već iste godine kazalište je bilo otvoreno.³⁵

Prvi plan kazališta i bočnih krila osmislio je venecijanski arhitekt Giovanni Battista Meduna koji je u to vrijeme slovio kao jedan od najboljih arhitekata u projektiranju kazališnih zgrada. Kazalište je bilo izvedeno prema Meduninu projektu u stilu neorenesanse, iako je arhitekt na pročelju zamislio bogatije ukrase, a zanimljiv je detalj da je već na prvim nacrtima Meduna na atici ispisivao *Teatro Bajamonti*(Sl.6). Očito je riječ o Bajamontijevoj želji koju je Općina tek kasnije odobrila. Gradnju je financirao sam Bajamonti, a uloženi novac je vratio prodajom loža. U roku od pet mjeseci od početka gradnje, kazalište je bilo u funkciji, te iako nedovršeno, svečano je otvoreno 27. prosinca 1859. Verdijevom operom *I Lombardi*.³⁶

Kazalište je bilo dugo 44 metra i široko 23 metra, a pozornica je bila duga 14 metara i široka 22 metra. Gledalište je bilo promjera 13 metara, a iznad njega se pružalo 57 loža na tri kata te je dio trećega kata služio kao galerija za puk(Sl.7). Lože su bile ukrašene pozlaćenim štukaturama u stilu rokoka. Unutrašnji je raspored prostorija osmislio Miho Klaić koji je surađivao na izgradnji zadarskoga kazališta. Prednji je dio kazališne zgrade bio namijenjen za brojne sadržaje. U podrumu se nalazio stan čuvara te kuhinja dok je prvi kat služio kao atrij, mala kavana i kazališni ured. Na drugome je katu bila smještena gostionica, a na zadnjem se nalazio hotel koji je bio namijenjen gostujućim grupama, a sastojao se od 20 soba.³⁷

Pročelje (Sl.6) je horizontalno bilo podijeljeno na četiri, a vertikalno na tri zone. Najdonja je zona bila izvedena u *bugnatu* i imala je sedam pravokutnih ulaza od kojih su tri, u središnjoj vertikalnoj osi, bila veća od četiri u bočnim osima. Tri gornje vodoravne osi su bile identične po

34 D. KEČKEMET 2007: 198.-200.

35 G. NOVAK 1965: 448.-450.

36 D. KEČKEMET 2007: 211., 213., 216.

37 D. KEČKEMET 2007: 216., 217., 227., 228.

tri bifore u središnjoj vertikalnoj osi i četiri monofore u bočnim osima. Iznad je vrata i prozora bio zamišljen bogati ukras, a iznad su manjih bočnih vrata bile zamišljene niše s poprsjima, ali taj ukras nikada nije bio izveden. Nisu bila izvedena ni bočna krila s još jednim ulazom i biforama iznad. Trg je ispred kazališta bio uređen izgradnjom fontana i zasađenim stablima.³⁸

Od dekoracije koja je bila vezana uz zgradu, najznačajniji je bio oslik stropa gledališta kojeg je izveo Antonio Zuccaro iz Trsta. Slikar je većinom radio u Dalmaciji, a oslikao je i svod uništenoga zadarskog kazališta. Ikonografski program oslika bio je usmjeren veličanju povijesti „domovine“ Dalmacije, a osmislio ga je sam Bajamonti. Oslik je sadržavao alegoriju Liburnije koja naseljava dalmatinske krajeve i alegoriju Dalmacije koja se sedam puta odupire rimskome orlu i osmi put pada. Također, oslik prikazuje Dalmaciju koju opsjedaju barbarski narodi i koja na obali ustanovljuje svoju autonomiju te Dalmaciju koja razvija zastavu općinske uprave. Nadalje, prikazana je njezina borba protiv turskih osvajanja, ona 1859. godine te je oslik sadržavao prikaz apoteoze Dalmacije koja udružuje istočnjačku i zapadnjačku kulturu. Uokolo je glavnoga prizora s alegorijama bilo naslikano 26 medaljona s likovima istaknutih Dalmatinaca, od Dioklecijana do Bajamontijevih suvremenika. Zuccaro je oslike izveo vješto, u stilu akademskoga realizma.³⁹

Kazalište je služilo za razne manifestacije koje su u gradu označile kulturni preporod, ali i za političke govore i nadmetanja čime se prenaplaćava uloga autonomaške propagande, kao i za sva Bajamontijeva ostvarenja u Splitu. Tom je kulturnom centru grada naznačen kraj kada je 15. svibnja 1881. godine, oko 11 sati, u njemu buknuo požar. Brzom širenju vatre pogodio je drveni namještaj unutar zgrade, tramontana i slaba opremljenost vatrogasaca, a ugašena je tek oko 20 sati. Kazalište je bilo potpuno uništeno, a odmah su se pojavile i špekulacije o mogućem uzroku požara. Sam Bajamonti je vjerovao da su požar podmetnuli njegovi politički protivnici, ali nije dugo očajavao, već je iste godine dao izraditi projekt za gradnju još većega i raskošnijega kazališta. Kako su na vlasti u gradu tada bili narodnjaci, Bajamontijev je prijedlog bio odbačen, a prihvaćen je prijedlog za gradnju manjega kazališta u tadašnjem predgrađu Dobri, što jasno ukazuje na politizaciju gradnje nove zgrade kazališta. Bajamonti je uništeni *Teatro Bajamonti* dao obnoviti, a 1898. godine u njemu je uređeno skromnije ljetno kazalište s 300 sjedala pod otvorenim nebom. Na nekadašnjoj lokaciji Bajamontijeva kazališta, danas se nalazi Gradsko kazalište mladih.⁴⁰

4. 3. PROKURATIVE

Zbog financijskih poteškoća, splitska Općina često nije mogla pokretati veće građevinske projekte, stoga je Antonio Bajamonti svoje zamisli financirao sam ili preko dioničkoga društva *Associazione dalmatica*. U radu društva, Bajamonti se često nije vodio zakonima niti je mario mnogo za dokumentaciju zbog čega je bio napadan nakon političkoga pada. *Associazione dalmatica* bio je glavni izvor za financiranje izgradnje Prokurativa koje su zauzele najveći dio nekadašnjega Marmontova perivoja, a dobile su ime prema venecijanskim *Procuratie Nuove*. Bajamonti je na općinskom vijeću, 1862. godine, najavio gradnju tog monumentalnoga sklopa za kojeg Kečkemet smatra da je najznačajniji urbanistički projekt u Dalmaciji 19. stoljeća.⁴¹

38 D. KEČKEMET 2007: 211., 213.

39 D. KEČKEMET 2007: 216., 218.

40 D. KEČKEMET 2007: 219., 224.-226., 230., 232.-234., 242., 249., 251.

41 D. KEČKEMET 2007: 255.-257., 259.

Bajamonti je Prokurative zamišljao kao sklop koji je trebao služiti raznim funkcijama. Projekt je izveo Giovanni Battista Meduna koji je izradio i plan kazališta, a zamišljene Bajamontijeve ustanove smjestio je u dva bočna krila u neorenesansnom stilu koja su se trebala otvarati prema sjeveru, prema moru. Bočna krila su bila zamišljena kao dvokatne strukture (Sl. 8), s prizemljem rastvorenim arkadama na stubovima, unutar kojih je bilo smješteno 28 trgovina, i s gornjim katom otvorenim biforama, gdje je bilo smješteno 17 stanova. Zapadno krilo bilo je izgrađeno između 1864. i 1865. pod vodstvom Dujma Marcocchija. Istočno krilo započeto je tek 1908., nakon Bajamontijeve smrti, od strane Austro-Ugarske banke koja je odlučila podignuti prvih pet lukova dok je ostatak trebalo financirati Ministarstvo trgovine. Radove je na istočnome krilu vodio Dane Matošić te je ono izvedeno mnogo skromnije od zapadnoga s tim da su pučani bili iznimno nezadovoljni pročeljem koje je bilo okrenuto prema Marmontovoj ulici.⁴²

Prokurative su već za Bajamontijeva života prešle u vlasništvo Josipa Piperate nakon čega je sklop bio u vlasništvu raznih banaka. Za vrijeme talijanske okupacije Dalmacije, fašisti su Prokurative smatrali svojim sjedištem i simbolom.⁴³ Zanimljivo je da su na trgu ispred Prokurativa prvotno bile posađene murve koje su ubrzo posječene, a trg je bio i prvotna lokacija Meštrovioveg spomenika Luki Botiću koji je 1921. prenesen na Marjan.⁴⁴ Danas je ta struktura, koja je bila inspirirana venecijanskim *Procuratie Nuove*, gotovo prazna kulisa koja posjeduje potencijal da oživi uz uvjet uvođenja prikladnih sadržaja.⁴⁵

4. 4. MONUMENTALNA ČESMA

Monumentalnu česmu, u puku poznata kao „Bajamontuša“, dao je 1880. godine podignuti Bajamonti u znak dovršetka radova na obnovi Dioklecijanova vodovoda. To je bio iznimno važan trenutak povijesti Splita jer je prvi put u gradu potekla pitka voda koje nije bilo od 7. stoljeća. Za financiranje su se fontane, u proljeće 1880. godine, počeli skupljati dobrovoljni prilozima građana, a prema nekim se podacima saznaje da je novčano sudjelovalo oko 12 000 građana, gotovo svaki stanovnik tadašnjega Splita. Kada je izrađen drveni model, odlučeno je da se fontana postavi ispred Bajamontijeve palače, u osi s *Teatro Bajamonti*.⁴⁶ Fontana je bila naručena u padovanskoga skulptora Luigija Ceccona čije je uratke Bajamonti vidio kada je boravio na liječenju u Padovi. Fontana je u dijelovima bila dopremljena u Split 2. rujna 1880. i odmah se krenulo s njezinim sastavljanjem, a kada je autonomaška stranka izgubila na izborima, fontani je bilo izgrađeno samo kameno postolje. Nakon toga su se radovi iznimno usporili, što je imalo političke inklinacije, te se svečano otvorenje, na kojem nije prisustvovao Bajamonti, održalo tek 1888. godine.⁴⁷

Postolje je fontane bilo izvedeno u bračkom kamenu, a samaje fontana izvedena od veroneškoga, a skulpture od kararskoga mramora (Sl. 9). Postolje se sužavalo prema gore te je bilo sačinjeno od tri donje oktogonalne razine i pet gornjih kružnih razina. Na postolje je bilo postavljeno osam figura, četiri Nereide i četiri Tritona, koje su u desnoj ruci nosile vesla ili trozube, a u lijevoj pužoliku školjku prislonjenu na usta iz kojih se izlivala voda u manje bazene koji su bili u

42 S. PIPLOVIĆ 2015: 248., 249.

43 D. KEČKEMET 2007: 276.

44 S. PIPLOVIĆ 2015: 254., 255.

45 A. ŠVERKO 2016: 95.

46 S. MULJAČIĆ 1993: 103., 104., 110.

47 D. KEČKEMET 2007: 180., 182., 192., 193.

obliku školjki ispred njih. Prvi bazen bio je oktogonalan, promjera šest metara, a uglovi su završavali školjkama. Iz toga su bazena izranjala četiri konja sa sirenama te je ponad njih bio izveden još jedan manji oktogonalan bazen u funkciji simbola Jadranskoga mora. On je na obodu imao četiri glave, alegoriju četiri vjetra, iz čijih je usta tekla voda u veći bazen. Iz manjega bazena, izvirao je stup koji je bio dekoriran raznim morskim bićima i koji je podržavao kružnu školjku na vrhu fontane koja je simbolizirala salonitanski zaljev. Iz školjke su izbijali mlazovi vode kao simbol Jadra, a iznad su bile postavljene alegorije Civilizacije, Snage volje, Trgovine i Industrije. Na samome je vrhu fontane bila postavljena polunaga figura, visine oko dva metra, koja je desnom rukom naslonjena na konzulski štap, a lijevom je pokazivala prema istoku, odnosno prema budućnosti koju je Bajamonti vidio u željezničkoj povezanosti s Beogradom. Ovaj je složeni ikonografski program vjerojatno osmislio sam Bajamonti, a fontana je često bila motiv razglednica toga vremena.⁴⁸

Za vrijeme talijanske okupacije Dalmacije, na vrhu je fontane vijorila talijanska zastava nakon čega se fontana počela povezivati s fašističkim pokretom. Situaciji nije pomoglo ni omalovažavanje historicističkoga izraza tijekom 20. stoljeća. Važno je naglasiti da je Luigi Ceccon bio vrstan talijanski skulptor koji je stvarao u stilu akademskoga realizma koji je vladao u vremenu nakon Antonija Canove. Zbog povezivanja s fašizmom i pogrešnoga suda o umjetničkoj kvaliteti fontane, nitko nije previše mario za vrijeme njezinoga miniranja koje se dogodilo 1947. godine u sklopu jedne radne akcije koja je za cilj imala uklanjanje zaostalih ruševina nakon savezničkoga bombardiranja. Pojedine je fragmente sakupio tadašnji ravnatelj Galerije umjetnina i slikar Vjeko Parać te ih je kasnije darovao Muzeju grada Splita. Nedugo nakon miniranja, fontanu je zamijenio kružni bazen s vodoskokom Milorada Druževića, a Bajamontuša je pala u zaborav. Ponovni se interes za Monumentalnom česmom pojavio 1979. kada je na izvorno mjesto postavljena replika za snimanje serije *Velo misto*. Od tada se periodično javlja interes za izvedbu rekonstrukcije fontane, iako Duško Kečkemet napominje kako je nju gotovo nemoguće uklopiti u današnji kontekst obnovljene splitske rive.⁴⁹

5. ZAKLJUČAK

Vrijeme je druge polovice 19. stoljeća u Splitu obilježeno značajnim urbanističkim pothvatima za koje je zaslužan tadašnji gradonačelnik Antonio Bajamonti. Cilj je bio objektivno sagledati Bajamontijeve namjere u promicanju monumentalnih projekata u Splitu koji su jednim dijelom bili i politički motivirani. Zbog velike umjetničke i graditeljske produkcije koja je bila inicirana u tom periodu, pregled je morao biti sužen, ali je bio usmjeren na najznačajnije gradnje koje su ostvarene na prostoru nekadašnjega Marmontova perivoja.

Pojedine građevine izgrađene zaslugom Bajamontija, simbol su grada, a danas zbog nemara i pogrešnoga tumačenja, više ne postoje. Takva građevina bila je *Teatro Bajamonti* koji je bio kulturno žarište Splita i cijele Dalmacije i koji je upoznao publiku sa suvremenom umjetničkom praksom Europe. Ta građevina nije bila dugoga vijeka, a prema nagađanjima, uništili su je Bajamontijevi politički protivnici nakon čega mu nije bilo dopušteno da zgradu obnovi. Sličnu sudbinu imala je tzv. Bajamontuša koja je bila remek djelo historicističkoga izraza i koja bi danas u Splitu sigurno bila

48 D. KEČKEMET 2007: 182.-184.

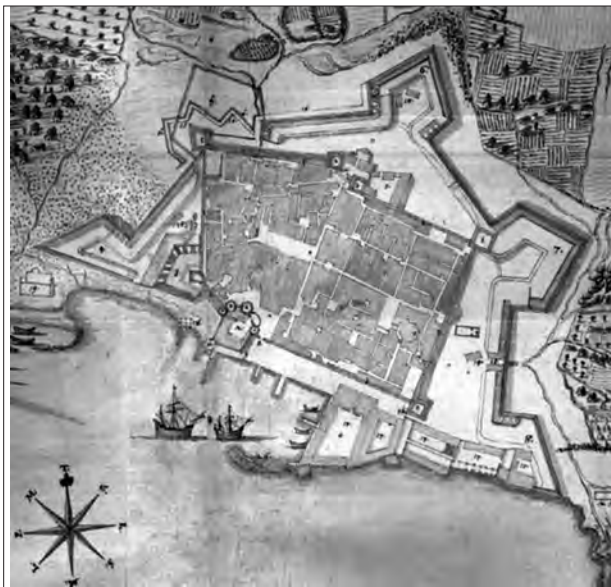
49 D. KEČKEMET 2007: 186., 187., 195., 196., 198.

jedna od važnijih arhitektonskih atrakcija. Fontana je, pogrešnom ocjenom kvalitete umjetničkoga izraza i zbog povezivanjem s fašističkim pokretom, minirana nakon Drugoga svjetskog rata, a tek se manji broj fragmenata sačuvao u Muzeju grada Splita. Mnogo se pričalo o rekonstrukciji fontane, ali je zapravo upitno koliko je ta rekonstrukcija opravdana u gradu koji još uvijek ne uviđa važnost zaslužnoga splitskog gradonačelnika.

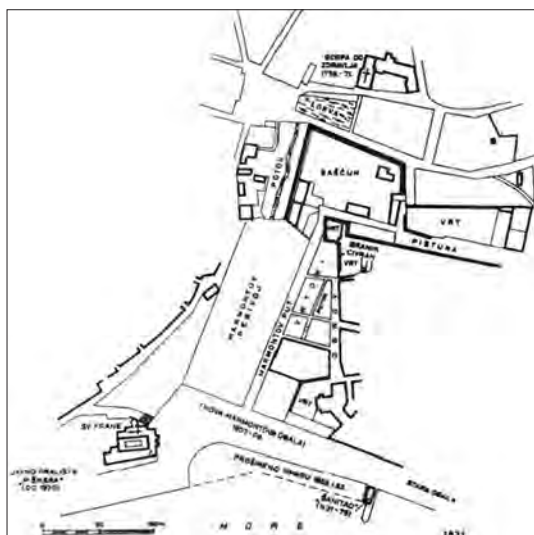
Od građevina koje su sačuvane na tom prostoru, palača Bajamonti-Dešković jednim dijelom prolazi kroz rekonstrukciju koja je otežana zbog adaptacija koje su izvodili kasniji stanari. Po pitanju prihvaćenosti, čini se da su Prokurative najbolje prošle jer su s vremenom postale jedan od simbola Splita, iako su dugo vremena bile povezivane s fašističkim pokretom. Posljednjih godina, pogotovo u ljetnim mjesecima, trg koji je „obgrljen“ krilima te strukture prepun je stolova brojnih restorana što negativno utječe na doživljaj prostora.

U Splitu još uvijek nije došlo do potrebne valorizacije spomenika čiju je izgradnju potakao gradonačelnik Antonio Bajamonti. Važnost je djelovanja Bajamontija u Splitu bila osporavana već za njegova života, a gradnje su dobile pogrešan pečat nakon što su ih fašisti preuzeli kao sjedišta svojih institucija za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Pogrešna tumačenja Bajamontijeve politike, a time i osporavanje umjetničke vrijednosti njegovih projekata, doveli su do zanemarivanja i namjernoga uništavanja pojedinih spomenika. Iako se danas na pojedinim primjerima, kao što je restauracija Bajamontijeve fontane na splitskome pazaru i oslika palače Bajamonti-Dešković, može uočiti briga grada za nasljeđem iz 19. stoljeća u širem kontekstu, još nije došlo do prepoznavanja Antonija Bajamontija kao ključne osobe za razvitak grada Splita.

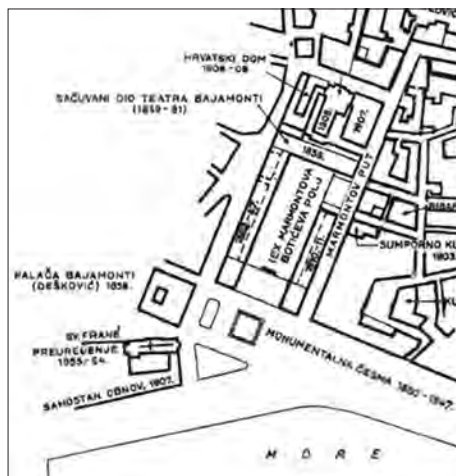
6. LIKOVNI PRILOZI

Slika 1: Giuseppe Santini, plan Splita i njegovog utvrđenja 1666. godine (izvor: Digitalna zbirka Muzeja grada Splita)

Slika 2: Marmontov perivoj 1831. godine, tlocrt (izvor: S. MULJAČIĆ 1990: 121.)

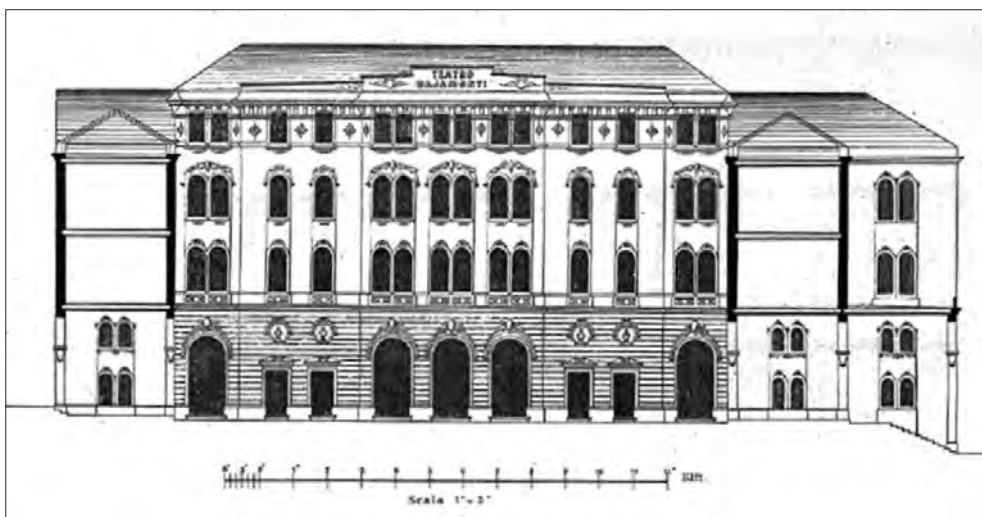
Slika 3: Marmontov perivoj 1914. godine, tlocrt (izvor: S. MULJAČIĆ 1990:126.)

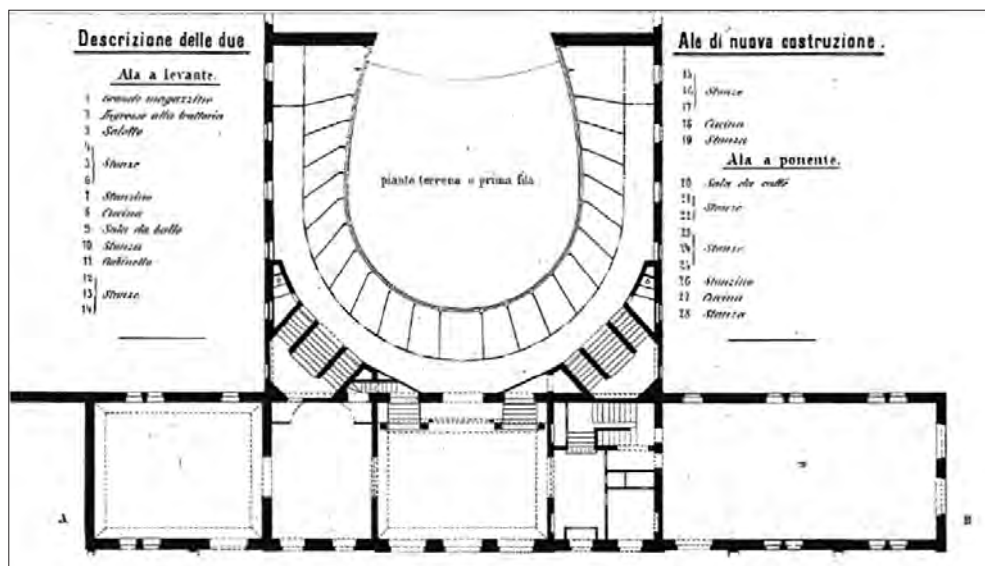
Slika 4: Palača Bajamonti-Dešković, pročelje (izvor: KATALOG 2009:2.)

Slika 5: Antonio Zuccaro, svod glavnog salona palače Bajamonti-Dešković (izvor: KATALOG 2009: 21.)

Slika 6: Giovanni Battista Meduna, projekt Teatro Bajamonti, pročelje (izvor: D. KEČKEMET 2007: 207.)

Slika 7: Giovanni Battista Meduna, projekt Teatro Bajamonti, tlocrt gledališta (izvor: D. KEČKEMET 2007: 208.)

Slika 8: Prokurative, zapadno krilo, razglednica (izvor: S. PIPLOVIĆ 2015: 286.)

Slika 9: Monumentalna česma, razglednica (izvor: Digitalna zbirka Gradske knjižnice Marka Marulića Split)

LITERATURA

- A. BRALIĆ, 2007 - Ante Bralić, Zadarski fin-de siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvog svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest*, 39, Zagreb, 2007, 731-775.
- D. KEČKEMET, 2007 - Duško Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*, Split, 2007.
- K. LUJAK, 2015 - Katarina Lujak, *Fontana na pazaru će se 'šminkati' do proljeća*, 2015, <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/259951/fontana-na-pazaru-ce-se-sminkati-do-proljeća> (pregledano 1. kolovoza 2019.)
- J. MARASOVIĆ, 2007 - Jerko Marasović, *Metodologija obrade graditeljskog naslijeđa*, Split, 2007.
- B. MATULIĆ, 2007 - Branko Matulić, Restauracija stropnog oslika u salonu prvog kata palače Bajamonti-Dešković, *Kulturna baština*, 34, Split, 2007, 255-270.
- KATALOG, 2009 - *Konzervatorsko-restauratorski zahvati na stropnom osliku palače Bajamonti-Dešković u Splitu*, (ur.) Ferdinand Meder, Split
- W. MÜLLER, G. VOGEL, 2000 - Werner Müller, Gunther Vogel, *Atlas arhitekture*, Zagreb, 2000.
- S. MULJAČIĆ, 1990 - Slavko Muljačić, Studija o prostornom razvoju Marmontove ulice u Splitu, s posebnim osvrtom na građevinski sklop uz Obrov (1807-1989), *Kulturna baština*, 20, Split, 1990, 119-134.
- S. MULJAČIĆ, 1993 - Slavko Muljačić, Novi i zaboravljeni podaci o gradnji i rušenju Monumentalne česme na splitskoj obali, *Kulturna baština*, 22-23, Split, 1993, 103-124.
- S. MULJAČIĆ, 1994 - Slavko Muljačić, Prošlostoljetni Split kroz djelovanje Vicka Andrića, *Kulturna baština*, 24-25, Split, 1994, 217-228.
- S. MULJAČIĆ, 2011 - Slavko Muljačić, Regulacijski plan Splita Francesca Locatija iz godine 1862., *Kulturna baština*, 37, Split, 2011, 173-190.
- G. NOVAK, 1965 - Grga Novak, *Povijest Splita: Knjiga treća, od 1797. godine do 1882. godine*, Split, 1965.
- S. PIPLOVIĆ, 1991 - Stanko Piplović, Uresno povjerenstvo splitske Općine, *Kulturna baština*, 21, Split, 1991, 151-166.
- S. PIPLOVIĆ, 2015 - Stanko Piplović, Splitske Prokurative, *Kulturna baština*, 41, Split, 2015, 245-290.
- A. ŠVERKO, 2016 - Ana Šverko, *Grad (ni)je kuća : o dijalogu između novog i starog Splita : urbanistička predigra*, Zagreb, 2016.
- J. VRANDEČIĆ, 2002 - Josip Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb, 2002.